

Ю.Д.Зайцев*

ГЕНЕЗИС НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ: ЛЬВІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

На підставі аналізу програмних засад опозиційних організацій в УРСР й антикомуністичної боротьби народів так званого соціалістичного табору автор обґрунтовує думку, що в умовах кризи тоталітарного режиму здобуття державної незалежності України стало можливим завдяки консолідації більшості самостійницьких сил у НРУ. Малодосліджені регіональні особливості створення Народного руху України з'ясовуються на прикладі виникнення львівської організації НРУ.

Проблему регіональних особливостей зародження Руху досі було обійдено пильною увагою істориків. Та й учасники подій згадують ті справді буремні дні лише з нагоди чергового ювілею НРУ. А палітра колізій тоді була надзвичайно розмаїтою. Адже якщо через історичні особливості розвитку суспільної свідомості на заході України темпи громадсько-політичного поступу були адекватними викликам революційної ситуації, то процеси націо-нально-державницького самоусвідомлення мешканців східної частини нашої країни через набагато триваліше їх ідеологічне зомбування відбувалися важче і повільніше. Працювати там активістам Руху доводилося в умовах шаленого опору компартійних та правоохоронних структур. Тому поява на східних теренах України узагальнюючих праць із зазначеної проблематики з нагоди 20-річчя НРУ викликає особливий інтерес. Ідеться, зокрема, про книжку професора В.Білецького «Історія Донецької крайової організації Народного руху України (1989–1991 рр.)» (Донецьк, 2009 р.), а також спецвипуск заснованого ним же аналітично-інформаційного журналу «Схід» (2009, №6 (97), вересень). Є у ньому, між іншим, і спогад відомого подвижника НРУ на Львівщині та в Україні В.Іськівця про плідні контакти рухівців Донецька й Львова у 1989–1990 рр. Щодо північних теренів України заслуговують відзначення збірник досліджень, спогадів і документів з історії створення Чернігівської крайової організації НРУ, котрий упорядкували С.Бутко та С.Соломаха («Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову»; Чернігів, 2009 р.), а також брошура С.Васильчука «П'ята висота: Житомирській обласній організації Народного руху України за перебудову – 20 років» (Житомир, 2009 р.). Південь України низкою відповідних праць репрезентує відомий дослідник НРУ професор Г.Гончарук. Одна з найважливіших серед них – «Народний Рух України: Історія» (Одеса, 1997 р.). Із-поміж студій про становлення НРУ у західному регіоні виокремимо книгу одного з організаторів Руху на Тернопільщині поета Г.Петрука-Попика «Аура слова й борні (1984–1991)», яка з'явилася в 2002 р. Кількома роками пізніше солідну працю «Пробудження» (Тернопіль, 2005 р.) опублікував ще один співзасновник НРУ В.Квасновський. Розвиток політичної боротьби на Прикарпатті в 1989–1990 рр., у тому числі створення Руху, досліджує історик з Івано-Франківська С.Кобута. У контексті нашої розвідки слід згадати його статтю «Регіональна специфіка формування Народного руху України за перебудову», оприлюднену 2002 р. у шостому випуску «Вісника Прикарпатського університету». Докладну «Історію ви-

* Зайцев Юрій Дмитрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу новітньої історії Інституту українознавства імені І.П.Крип'якевича НАНУ (Львів).

никнення Народного руху України на Волині» (Луцьк, 2001 р.) видав співзасновник і перший голова крайової організації НРУ М.Тиский (2005 р. на цю тему він захистив кандидатську дисертацію). Перший очільник Рівненської регіональної організації Народного руху України, згодом – голова центру підготовки установчого з'їзду НРУ, заступник голови Руху М.Поровський виклав своє бачення регіональних та загальноукраїнських аспектів творення й діяльності цієї організації в книзі «Розповідь про горіння» (Рівне, 1999 р.). Працю «Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х років XX століття: закарпатський регіональний аспект» (Ужгород, 2008 р.) запропонував В.Піпаш. Заснування столичної організації НРУ за «гарячими слідами» досить докладно у ретельно документованій книзі «На перехідному етапі» (Мюнхен, 1990 р.) описав керівник українського відділу радіо «Свобода» А.Камінський. Не оминали київського відділення і дослідники Народного руху як загальноукраїнської громадської організації – О.Гарань, В.Ковтун, О.Бойко, Г.Гончарук, А.Русначенко та ін.

Про створення, програмні засади й діяльність львівської регіональної організації НРУ ґрунтовної узагальнюючої праці ще немає, однак наявні публікації вирізняються глибоким знанням предмета і досконалістю викладу. Ідеться про брошуру колишнього співголови львівської регіональної організації (ЛПРО) Руху, глибокого аналітика й талановитого оповідача, академіка НАНУ М.Голубця «Народний рух України. Львівщина. Рік перший» (Львів, 1998 р.) та статтю голови оргкомітету установчої конференції львівської організації НРУ, науковця-історика і громадського діяча В.Іськіва «Початок діяльності львівського Руху» («Форум», 2009 р., №2 (17), вересень). Пропонована нами стаття окреслює окремі згадані попередниками й ряд інших аспектів проблеми, але докладніші дослідження її все ще справа майбутнього.

Ідея консолідації всіх самостійницьких, антиімперських сил для відновлення державності України, здобуття її політичної незалежності була домінантною на всіх етапах визвольної боротьби після поразки національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Зокрема, у документах Конгресу українських націоналістів, котрий відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р., зазначалося, що «двигнутись зі стану недержавности зможе політично поволена нація тільки шляхом найтіснішого з'єднання всіх своїх сил під прапором *єдиної спільної політичної ідеї...*»¹. Зважаючи на давню хворобу національного політикуму, яку народ влучно охарактеризував афоризмом: «Де два українці – там три гетьмани», представницький орган політичного керівництва визвольною боротьбою у 1940–1950-х рр. – Українська головна визвольна рада – на своєму I великому зборі 11–15 липня 1944 р. констатувала: «Всі політично активні українські чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за самостійну українську державу, усунути всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту»². При цьому УГВР заявила, що вона «об'єднує всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави»³.

Десятирічний опір УПА імперській мілітарній машині не розв'язав головного питання – визволення України від багатолітніх «братерських обіймів», але залишився у пам'яті вдячних нащадків. Натомість визрів висновок: зброєю для цього повинно стати слово. На політичній мапі України з'явилася низка підпільних організацій і груп, котрі прагнули підняти нову хвилю народного опору тоталітарній системі й конституційним шляхом здобути незалежність. Молоді львівські робітники з Українського національного

комітету (1957–1961 рр.) вирішили власними силами піднести національну свідомість мешканців Великої України⁴. Українські політв'язні інтинських концтаборів у Комі АРСР створили таємне «Об'єднання» (1956–1959 рр.) для згуртування революційних елементів в усій Україні, зокрема планували підняти молодь «до максимального рівня національної та політичної свідомості». Із цією метою у власноруч злагодженій друкарні вони випускали тисячі листівок і поширювали їх у Центральній Україні⁵. Спробою створення альтернативної КППС політичної організації була Українська робітничо-селянська спілка (1959–1961 рр.) під проводом Л.Лук'яненка. У проекті програми УРСС визначався механізм здобуття незалежності: «Ми кажемо союзнаму керівництву: проведіть референдум, поставте на голосування всього українського народу питання: бути Україні у складі Союзу чи вийти з нього та утворити самостійну державу»⁶. Подібну вимогу ставила Українська загальнонародна організація (УЗНО, УНФ-2, 1961–1991 рр.), очолювана М.Крайником, яка мала своїх членів у 16 областях України і за її межами. В її програмному «Зверненні до українського народу на Україні й у всьому світі» (грудень 1974 р.) зазначалося: «Сила наша в єдності. Вимагайте проведення, дійсно, вільних і демократичних, без тиску з боку КППС, виборів у Ради, котрі дійсно виявляли б волю більшості українського народу. Вимагайте проведення загальнонаціонального референдуму з присутністю представників ООН та міжнародної преси, згідно якого можна б визначити – бажає український народ і далі перебувати в колоніальній залежності чи бажає жити у своїй суверенній самостійній державі»⁷. Особливістю Українського національного фронту під проводом Д.Квєцка (1964–1967 рр.) була наявність власного теоретичного органу – машинописного журналу «Воля і Батьківщина» – та ґрунтовна розробка стратегії й тактики новітнього етапу визвольної боротьби. Мета організації – вихід України з СРСР і утворення самостійної демократичної держави. Соціальна база її – «всі шари української нації – селяни, робітники, інтелігенція». Задля їх консолідації підпільники зосередили зусилля «на створенні міцної, дисциплінованої, політично зрілої організації патріотичних сил українського народу»⁸. Усі згадані організації повністю або частково (УЗНО) були розгромлені, їх учасники засуджені на тривалі терміни або й страчені (Б.Грицина та І.Коваль з УНК), але їх зусилля не були марними. Національна ідея стала провідною у середовищі шістдесятників, здобуваючи все ширше коло adeptів із-поміж патріотично налаштованої людності.

Позитивну роль у процесі визрівання рушійних сил демократизації українського суспільства і його державного усамостійнення відіграли й зовнішні чинники. Народи Східної Європи не мали наміру миритися з репресивним комуністичним режимом, нав'язаним СРСР державам так званого соціалістичного табору. У червні 1953 р. потужний страйк прокотився промисловими центрами НДР. На його придушення було кинуте дві радянські дивізії та німецьку поліцію. Понад два десятки страйкарів загинули, сотні зазнали поранень, більше 400 було ув'язнено, а 16 – страчено. Наприкінці червня 1956 р. страйкуючі робітники польської Познані захопили низку державних установ. Влада застосувала війська. Внаслідок цього було вбито 74 особи, кількост поранено й понад 300 – засуджено. Навесні 1956 р. виникла опозиція в Угорщині. Одним із центрів формування політичних вимог стала Спілка письменників. У жовтні проти демонстрантів і мітингарів служба безпеки застосувала зброю. Розпочалося народне повстання. 4 листопада радянські війська ввійшли до Будапешта. Близько 3000 учасників руху опору загинуло, кілька тисяч було поранено, майже 500 страчено, 6 тис. ув'язнено, понад

100 тис. емігрували. У 1968 р. керівництво компартії Чехословаччини розпочало перебудову політичної й економічної структури суспільства з метою створення нової моделі соціалістичної демократії, часткового впровадження ринкових відносин, утвердження реальної незалежності країни. Ініціатором цих процесів була інтелігенція, котра виступала за «соціалізм із людським обличчям». У червні 1967 р. з'їзд письменників та журналістів гостро засудив тоталітарний режим, повернення цензури. Ряд літераторів зазнав репресій. Оновлений ЦК КПЧ, який у січні 1968 р. очолив А.Дубчек, ліквідував цензуру, дозволив створення реформаторських громадсько-політичних організацій. В ухваленій «Програмі дій» заперечувалися керівна роль компартії у державі й суспільстві, придушення спецслужбами свободи слова, монополізація влади однією політичною організацією. 20 серпня Чехословаччину окупували війська п'яти держав Організації Варшавського договору, тож соціалізм і надалі залишився без «людського обличчя». Згодом із вимогою демократичних змін та дотримання прав людини виступили відомі діячі науки й культури Чехословаччини, створивши 10 грудня 1976 р. громадську ініціативу «Хартія-77», оголошену 1 січня 1977 р. за підписом 242 осіб. Для придушення робітничих страйків на суднобудівних підприємствах у прибалтійських містах Польщі в грудні 1970 р. було кинуте бронетанкові війська. Робітничі страйки 1976 р. у цій країні стимулювали виникнення низки незалежних громадських рухів та об'єднань⁹.

Особлива роль у стимулюванні громадсько-політичного руху в Україні належала польській «Солідарності». Заснована 17 вересня 1980 р. як вільна профспілка, вона за рік перетворилася у майже десятимільйонну опозиційну суспільно-політичну організацію, котра не визнавала керівної ролі Польської об'єднаної робітничої партії. Перед загрозою вторгнення радянських військ ЦК ПОРП на чолі з В.Ярузельським 13 грудня 1981 р. запровадив воєнний стан і 8 вересня 1982 р. заборонив діяльність «Солідарності». Близько 5 тис. її членів було заарештовано. Організація перейшла в підпілля. Нова хвиля страйків протягом травня – серпня 1988 р. змусила уряд у лютому – квітні 1989 р. піти на переговори з опозицією в рамках «Круглого столу». «Солідарність» було легалізовано, призначено вільні вибори, на яких у червні того ж року вона здобула перемогу, створивши парламентську коаліцію й сформувавши демократичний уряд. 1990 р. лідер профоб'єднання Л.Валенса був обраний президентом Польщі. Однак після кількох розколів на дострокових парламентських виборах 1993 р. «Солідарність» не набрала мінімальних 5% голосів та не здобула жодного мандата у сеймі¹⁰. На жаль, цього уроку український демократичний політикум не засвоїв.

Безпосереднім взірцем для наслідування й об'єктом плідної співпраці з опозицією в Україні стали антиімперські народні рухи у радянських республіках Прибалтики. Наприклад, ініціативна група литовського руху за перебудову «Саюдіс» виникла 3 червня 1988 р., а вже 18 травня наступного року Верховна Рада Литви ухвалила Декларацію про державний суверенітет республіки. На перших демократичних парламентських виборах 24 лютого 1990 р. «Саюдіс» виборов майже 72% мандатів. За півмісяця парламент проголосив відновлення державності Литви, символіки і Конституції 1938 р. Остерігаючись ланцюгової реакції («параду суверенітетів»), імперське політбюро ЦК КПРС 13 січня 1991 р. санкціонувало спробу за допомогою армії та міліції захопити стратегічні об'єкти республіки, зокрема телецентр. Під час штурму загинуло близько 20 їх захисників. 9 лютого 1991 р. всенародний референдум голосами понад 90% виборців підтвердив згадані ухвали парламенту. 6 вересня 1991 р. Верховна Рада СРСР фактично визнала суверенітет Литви, тобто її вихід зі складу Радянського Союзу¹¹.

Подібним чином створювалися й діяли Народні фронти в Латвії та Естонії. У середині травня 1989 р. в Таллінні з метою координації діяльності було створено Балтійську асамблею. А у п'ятдесяту річницю підписання сумнозвісного пакту Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1989 р. було створено двомільйонний «живий ланцюг», котрий з'єднав Таллінн, Ригу і Вільнюс на знак непохитності народів Прибалтики в боротьбі за незалежність своїх держав¹².

Найбільш предметно й органічно ідея самостійності України сприймалася у західних областях республіки, які були включені до складу радянської імперії значно пізніше від східних. Тут ще не вивітрився дух десятилітньої визвольної боротьби українських повстанців, в якій десятки тисяч сімей зазнали втрат, були репресовані та депортовані у віддалені райони СРСР. Національна ідея мала багато прихильників і в різноликому Києві, зокрема у середовищі творчої інтелігенції. Тому не дивно, що проект програми НРУ з'явився в столиці України, а перші його осередки – у Львові.

Компартійна влада республіки усвідомлювала загрозу поширення антиімперських й антикомуністичних рухів із теренів Центральної Європи та Прибалтики на «заповідник застою» під абревіатурою УРСР. Тим більше, що Москва, сподіваючись нейтралізувати Народні фронти Литви, Латвії та Естонії, спершу не чинила їм перешкод. Граючи на випередження, ЦК КПУ вирішив створити у республіці провладний фронт сприяння перебудові. На зборах російськомовної громади в Києві у червні 1988 р. було засновано «Народный союз содействия перестройке», який налічував близько 100 осіб. Діяльність останнього позитивно оцінив КДБ УРСР. Але його спроби провести кілька мітингів виявилися мильною бульбашкою, з їх учасниками успішно дискутували члени Українського культурологічного клубу, та вже наприкінці того ж року від «Союзу» залишилися лише спогади¹³.

У політбюро ЦК КПУ розуміли, що створення Руху призведе до появи масової політичної організації, котра у найближчій перспективі усуне КПРС від влади та стимулюватиме відцентрові процеси аж до усамостійнення України. Найнепримиреннішим противником будь-яких поступок ініціаторам НРУ був В.Щербицький. Л.Кравчук згодом згадував, що «директива була однозначна: поховати Рух. Зробити все можливе через засоби масової інформації, аби дискредитувати його й потім поховати. Народ, так би мовити, не сприйняв і не підтримав [...] Пам'ятаю, коли Щербицький прочитав проект Руху, то чітко і ясно сказав: це не рух, це партія. А [...] партія може в нас бути лише одна – комуністична»¹⁴.

Щоправда, ці наміри В.Щербицького дещо зіпсував М.Горбачов, а опосередковано – О.Гончар. Генсек у лютому 1989 р. зібрався з візитом в Україну, відвідав Київ, Львів, Донецьк, розмовляв із людьми на вулицях, вивчав ситуацію у республіці. Окрім офіційної інформації, він мав можливість скласти певне уявлення про політичні тенденції в УРСР із листа, якого завбачливо надіслав йому до Москви О.Гончар. Ішлося про гальмування демократизації в Україні, про НРУ як загальнодемократичну течію, котру ЦК КПУ хоче знищити, про те, що з М.Горбачовим прагнуть зустрітися письменники О.Гончар, І.Драч, Ю.Мушкетик, Д.Павличко, Б.Олійник та ін. 24 лютого наприкінці формальної зустрічі у залі засідань політбюро М.Горбачов повідомив В.Щербицькому про намір порозмовляти з письменниками. О.Гончар докладно розповів про Народний рух. Виступили згадані та інші літератори. В.Щербицький наполягав: це не рух, це партія. Але генсек до НРУ поставився спокійно: «Нехай працюють»¹⁵.

Пріоритет у розгортанні опозиційного руху в Західній Україні традиційно належав Львову. Це було зумовлено історично. Радянську владу тут

встановили 1939 р., а утвердилася вона 1944 р. Високий ступінь опірності російщенню забезпечив вагоме домінування української мови у місті. Живою була пам'ять про боротьбу УПА проти окупантів України, у тому числі й радянських. Потужну протестну силу становили колишні політ'язні часів збройного протистояння режимові та його мирного етапу. Відтак Львів став визнаним лідером національно-визвольного руху післяповстанського періоду не лише у регіоні, а значною мірою і в Україні. Поважну роль відіграла традиційна духовність, європейська інтелігентність та масова релігійність мешканців західноукраїнського регіону. Взірцем стоїцизму у служінні народові була заборонена 1946 р. Українська греко-католицька церква. Позитивним був і фактор прикордоння. Чимало публікацій української діаспори й передруків самвидаву на шляху із Заходу до СРСР осідало у Львові. Існування дещо ліберальнішого режиму у сусідній Польщі спонукало до плідних контактів із тамтешньою опозицією, яка мала багато напівпідпільних видань виразно патріотичного, а також антиімперського спрямування, у багатьох випадках прихильних до України, подібних до паризької «Культури» Є.Гедройця. Українська опозиція ґрунтовно вивчала, в тому числі й через особисті контакти, досвід «Солідарності», котра 1980 р. струсонула існуючий режим, а 1989 р. повалила його.

Протягом 1987 р. і на початку 1988 р. до України повернулися політ'язні новітньої доби. Вони відразу включилися в активну політичну боротьбу під гаслами дотримання прав людини, свободи слова, друку, зібрань, вільного об'єднання у громадські організації. В.Чорновіл у серпні 1987 р. відновив у Львові видання журналу «Український вісник». 16 жовтня утворилося культурологічне молодіжне Товариство Лева. 7 грудня постала альтернативна офіційним творчим спілкам Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції. Виник дискусійний політичний клуб, подібний до створеного в Києві 16 серпня 1987 р. Українського культурологічного клубу. Завдяки зусиллям комітету захисту УГКЦ на чолі з І.Гелем у серпні 1987 р. група греко-католицьких священників оголосила про вихід церкви з підпілля. Через спротив міськкому партії щодо проведення установчих зборів Товариства української мови 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Україні протестний мітинг, який започаткував низку багатолюдних зібрань опозиційного спрямування¹⁶. Установчі збори ТУМ відбулися за тиждень – 20 червня. На 50-тисячному мітингу 7 липня було оголошено про створення легальної опозиційної загальноукраїнської організації партійного типу – Української Гельсінської спілки. На цьому ж зібранні, скликаному під приводом обговорення місця встановлення пам'ятника Т.Шевченку, було проголошено створення, за прикладом прибалтійських республік, Демократичного фронту сприяння перебудові. Його засновниками стали згадані громадські організації та редколегії опозиційних видань, представники котрих увійшли до ініціативного комітету організації. Але спровокований владою галас, свист, крики, підсилені мегафонами, завадили завершити справу, й організатори призначили наступний мітинг на 4 серпня¹⁷.

Звичайно, чимало громадян потай слухали передачі радіо «Свобода», «Голос Америки», «Німецька хвиля»; деякі, зокрема також і автор цих рядків, передплачували не так жорстко цензуровані видання українців Польщі «Наше слово», газети прибалтійських республік, наприклад, «Советская молодёжь» (Латвія), «Советская Литва», надходили до них «Вестник Народного фронта Эстонии», «Альманах: Вестник литовского движения за перестройку «Саюдис» та ін. Вони знайомили колег із публікаціями цих видань, обговорювали їх.

У національно свідомих осередках Львова вирували думки щодо згуртування розпорошених антирежимних, самостійницьких сил у широкому громадсько-політичному об'єднанні за прикладом Польщі й прибалтійських республік. Але самоназва «фронт» виглядала надто агресивною, що могло відштовхнути значну частину людей від цієї справи. Українському менталітету більше відповідало наймення «Рух», уже достатньо апробоване в історичній ретроспективі: козацький, національний, національно-визвольний, повстанський, опору, опозиційний, селянський, робітничий. Тому вже влітку 1988 р. у Львові обговорювався варіант іменування масової організації небайдужих до долі України «Рухом». У Києві публічне схвалення ідеї створення останнього відбулося на багатотисячному екологічному мітингу 13 листопада 1988 р., за пропозицією Д.Павличка й поетеси з Черкас Л.Тараненко. Першим осередком Руху у Львові стала ініціативна група з восьми членів обласної ради Товариства української мови на чолі з В.Іськівим, створена 8 грудня 1988 р. для координації роботи з формування його первинних організацій у трудових колективах області¹⁸.

Зважаючи на жорсткий опір владних структур щодо створення Народного фронту, В.Іськів вирішив вивчити досвід його діяльності безпосередньо у Прибалтиці. Відтак у другій половині грудня він вирушив до Вільнюса, де вийшов на створену незадовго до цього українську громаду, котру очолював активний член «Саюдісу» В.Капкан. За його сприяння В.Іськів відвідав штаб-квартиру організації, ґрунтовно вивчив її діяльність, спілкувався з керівниками підрозділів. Поступово окреслилося коло ключових кроків до національно-політичного визволення України та прибалтійських держав. Окрім того, він виступив із лекцією про рух опору в Україні перед працівниками швейної фабрики, а також на правах гостя взяв участь в установчому з'їзді Білоруського народного фронту, який вимушено відбувався у Вільнюсі 24–25 грудня 1988 р. В.Іськів мав розмову також зі вченим З.Позняком, обраним головою БНФ. Десятиденне перебування у Вільнюсі прислужилося не лише кристалізації організаційних аспектів створення НРУ, а й подальшій співпраці з представниками прибалтійських держав, зокрема друку в литовській столиці органу львівської регіональної організації НРУ – газети «Віче». Через литовських друзів у січні 1989 р. В.Іськів поспілкувався з українською громадою в Ризі, перебував там кілька днів, познайомився в Єлґаві з ініціатором відновлення УАПЦ о. Б.Михайлечком і запросив його до Києва на установчу конференцію ТУМ¹⁹.

Загалом широкій громадськості відома роль Львова в русі опору комуністичному режимові та становленні громадсько-політичних інституцій у перехідний період від тоталітаризму до демократії. Особливе місце у цьому процесі і в реалізації найвагоміших із відповідних проектів належить колективу вчених Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ). Ідеться про їх участь у створенні Товариства української мови ім. Т.Шевченка, Народного руху України, «Меморіалу» й інших громадянських структур. Так, до складу ради ТУМ, обраної на установчих зборах 20 червня 1988 р., котру очолив відомий письменник Р.Іваничук, увійшли науковці інституту Г.Войтів і О.Захарків, а ревізійну комісію очолив В.Іськів²⁰. До ради «Меморіалу» його установча конференція 27 травня 1989 р. обрала 12 співробітників згаданої установи; з них до складу правління увійшли Є.Гринів, В.Голяк, Ю.Зайцев, М.Косів, Л.Крушельницька та В.Сусак²¹.

Первинний осередок НРУ в Інституті суспільних наук було сформовано в першій половині березня 1989 р. й офіційно затверджено 16 березня у

складі 75 осіб (на той час весь колектив установи налічував 136 працівників). Очолив осередок М.Драк²². Членами ради львівської регіональної організації Народного руху України установча конференція 7 травня 1989 р. обрала Я.Грицака, В.Іськіва, Л.Крушельницьку, В.Парубія, М.Сергеєва та М.Хомишин, а Л.Сеник увійшов також до складу її президії. Згодом він очолив регіональну організацію. Як голова оргвідділу (виконкому) до президії ввійшов В.Іськів. 22 травня 1989 р. до складу ради ЛРО було кооптовано голову відділення НРУ інституту М.Драка²³.

Шлях від ідеї створення Народного руху України до її реалізації на обласних установчих конференціях і з'їзді в Києві був тернистим. Довелося здолати опір потужного компартійного апарату й витримати численні репресивні заходи – розгони мітингів та демонстрацій, побиття людей, арешти і судилища, провокації й звільнення з праці, виключення з вузів, КПРС та комсомолу, порушення прав людини на свободу думки, слова, зборів, на створення об'єднань і громадських організацій, релігійних громад.

Особливу загрозу своєму існуванню компартійна влада вбачала у проголошенні, за прибалтійським взірцем, у Львові Демократичного фронту сприяння перебудові. Те, що не вдалося довершити на мітингу 7 липня, мало відбутися на одному зі щотижневих четвергових зібрань біля пам'ятника І.Франкові, а саме 4 серпня. Проте задовго до цього було опубліковано й оголошено по радіо заборону багатолюдних зборів у цьому місці. Задля «надійності» майдан та прилеглу частину парку перекопали ровами, обгородили великим парканом, а пам'ятник взяли в риштування. Однак 28 липня понад 1000 осіб усе ж зібралися, щоб обговорити проблему створення Фронту й обмеження свободи слова. Їх оточила міліція з вівчарками. Людьми викручували руки і тягли до машин. Із-поміж півсотні затриманих були, зокрема, Я.Путько, подружжя Калинців, І.Макар, Я.Лишега, син І.Вільде – М.Полотнюк та ін. Суди покарали їх штрафами, адміністративними арештами на 15 діб, примусовими роботами до двох місяців²⁴.

За тиждень, тобто 4 серпня, кілька тисяч небайдужих усе ж прийшли до пам'ятника І.Франкові, але їх не підпустили навіть до огорожі. Бійці з батальйону міліції спецпризначення жорстоко били людей, за волосся й ноги тягнули до машин, а собаки дерли одяг та кусали їх. Мітингувальники вирушили до оперного театру, співали пісень, однак треновані бойовики знову влаштували побоїще. Боячись розголосу своїх дій, вони засвічували плівки фотоапаратів або і відбирали їх. Львівську бруківку скропила перша кров обуреного розправою люду. Відтак кілька місяців місто перебувало у стані справжньої облоги. Влада перешкоджала будь-якому зібранню, де могло бути проголошене створення Народного фронту²⁵. Так, 1 вересня міліція не лише розігнала мітинг, а й вдалася до побиття двох молодих його учасників. Стеження та переслідувань зазнавали учасники опозиційного руху не лише у Львові, а і за його межами. Наприклад, 28 січня 1989 р. в Калуші на чотири години було затримано авто, в якому до Івано-Франківська на мітинг, присвячений жертвам сталінізму, їхали В.Чорновіл, його дружина поетеса А.Пашко, В.Куйбіда та супроводжуючий їх науковець і поет з Івано-Франківська М.Симчич. Привід для цього вигадали без особливих фантазій – нібито на межі областей якась схожа машина смертельно травмувала людину. Насправді такої аварії взагалі не було²⁶.

Чергову погромну акцію щодо учасників мітингу у Львові влада влаштувала 12 березня 1989 р., оголосивши його забороненим, хоча він був передвиборчим, а, отже, дозволу на проведення не вимагалось. Із початком побиття людей міліцією організатори вирішили перетворити зібрання на демон-

страцію протесту. Колону очолили члени ініціативного комітету Народного руху, львівської філії УГС та товариства «Милосердя». Учасникам роздали синьо-жовті стрічки і прапорці. Вони вирушили на майдан біля міськради. До кількатисячної громади звернувся голова львівської філії Української Гельсінської спілки Б.Горинь, який, констатувавши грубе порушення права народу на передвиборче зібрання, підкреслив, що ради не мають реальної влади, узурпованої партійною бюрократією, та наголосив на необхідності відновлення національної символіки, як це відбулося у республіках Прибалтики. Міліціонери знову накинулися на людей, викручували їм руки, за-тягали в автобуси, повалених били ногами. Щільне кільце мітингуючих тоді врятувало Б.Гориня від арешту, але за три дні його забрали з місця роботи у картинній галереї й засудили на 15 діб адмінарешту. Загалом до райвідділів міліції було доставлено понад 300 осіб, 118 з яких притягли до адміністративної відповідальності²⁷.

Незважаючи на репресивні заходи влади, зупинити пробудження суспільства вже було неможливо. Відтак КПУ спробувала перехопити ініціативу. Жорстко протидіючи намаганням громадськості створити Народний фронт, ЦК змушений був доляльніше поставитися до ініціативи Спілки письменників України та науковців Інституту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР заснувати Народний рух України за перебудову. Підкорегувавши проект програми НРУ, зокрема щодо «керівної ролі Комуністичної партії у соціалістичному суспільстві», він навіть не заперечував проти її опублікування у друкованому органі СПУ – «Літературній Україні», що й було зроблено 16 лютого 1989 р. У документі декларувалася мета – «домагатися справжнього суверенітету України», але йшлося лише про економічний суверенітет і «відродження та зміцнення на ленінських засадах справжньої федерації союзних республік»²⁸. І все ж це був революційний пролом у глухій стіні компартійного всевладдя й імперської всемогутності, потужний стимул для дальшого поступу суспільства до реального народовладдя, економічної самодостатності та політичної самостійності.

Україною пішла хвиля формування первинних осередків НРУ, котрі згодом об'єднувалися в районні, міські й обласні відділення Руху. Дещо спонтанно першою у республіці постала Тернопільська крайова організація НРУ. Поети М.Левицький і Г.Петрук-Попик 24 березня скликали у Клубі літераторів зібрання інтелігенції та молоді з обговорення проекту програми Руху. Виступили близько 30 осіб. Активність присутніх спонукала ініціаторів поставити на голосування пропозицію щодо створення організації. «За» висловилося 208 із них, «проти» – три працівники обкому КПУ, двоє утрималися²⁹.

Але установчу конференцію НРУ першими в Україні провели львівські рухівці. Їхній шлях до неї був значно складнішим. По-перше, необхідно було утворити на підприємствах, в організаціях і населених пунктах первинні й територіальні осередки Руху. По-друге, підготувати необхідні документи – проекти програмної декларації, резолюції про створення організації, пропозиції щодо складу ради та її президії, а також розв'язати низку організаційних питань. І, по-третє, усе це треба було робити у конфіденційному порядку. Восьмигодинне засідання відбулося 7 травня в Будинку архітектора. Відкрив його голова оргкомітету В.Іськів. Окрім делегацій із міст, у ньому взяли участь представники НРУ з ТУМ, Товариства Лева, Товариства російськомовних друзів української культури, асоціації «Зелений світ», Етнографічного товариства, тимчасової координаційної ради Руху за перебудову, Дискусійного клубу, товариства «Меморіал», Асоціації адвокатів,

спілок письменників, художників, архітекторів, Товариства ім. В.Кобильника у Самборі та ін. Підтримали НРУ на Львівщині й закликали до проведення установчої конференції понад 30 тис. осіб. Голова мандатної комісії Б.Якимович оголосив про підтвердження права ухвального голосу у всіх 188 делегатів. Зареєструвалися також 12 запрошених. Повноважна делегація з трьох осіб представляла членів Руху з Івано-Франківської області. Звідси – термін «регіональна» в назві львівської організації НРУ³⁰.

У вступному слові поет Р.Братунь назвав конференцію історичною подією, а перебудову – революцією, і констатував, що коли вона є, то існує також контрреволюція. Тому доля українського народу в його власних руках. Доповіді виголосили член-кореспондент АН УРСР М.Голубець («Екологія і суспільство»), кандидат економічних наук М.Швайка («Республіканський госпрозрахунок: проблеми, шляхи реалізації») та літературознавець М.Косів («Народний рух України за перебудову»). Під час їх обговорення академік АН УРСР І.Юхновський наголосив, що головна умова створення конкурентоздатної, економічно й культурно розвинутої республіки – свобода і власна державність. Робітник В.Фурманов запропонував реабілітувати національні символи – тризуб та синьо-жовтий прапор, надавати правдиву інформацію про нашу історію, Гельсінську спілку, а також перейти в опозицію до компартії. Секретар виконкому УГС М.Горинь звернув увагу делегатів, що вони зібралися для того, щоби створити могутню організацію, котра могла б впливати на політичний клімат країни, підкресливши, що право виходу республіки із СРСР є конституційним, а об'єднувати народи танками не можна, що український народ дозрів до того, щоб своєю долею управляти самому. Науковець Інституту суспільних наук Я.Грицак заявив, що при всій важливості екологічних, соціальних, національних питань єдиним механізмом їх вирішення є політична боротьба. Поетеса, співзасновник Марійського жіночого товариства «Милосердя» І.Калинець зазначила, що боротьба за свободу жінки є одночасно боротьбою за свободу нації. М.Драк зауважив, що Україна – однонаціональна республіка, в якій живуть представники інших націй. Порушене було питання про повернення суверенних прав народові, адже національний суверенітет є основою демократичного поступу України. Голова комітету захисту УГКЦ І.Гель засудив імперську політику Москви та наголосив, що мовою міжнаціонального спілкування в Україні повинна бути українська³¹.

Проект резолюції про створення львівської регіональної організації Народного руху за перебудову виголосив Л.Сеник. Її було einstimmig ухвалено. Делегати прийняли також декларацію, тобто програму діяльності ЛРО НРУ. З-поміж проголошених у ній принципів виокремимо наступні: «Рух – це одна з форм здійснення громадянами своїх конституційних прав і свобод»; «головний зміст діяльності організації – [...] громадський контроль за всіма сферами суспільного життя»; «організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки, проти будь-якої монополії на політичну владу, бореться за запровадження інституту громадянства Української РСР, гарантію права на вільну еміграцію, скасування всіх форм цензури, республіканську власність на засоби виробництва, природні та матеріальні ресурси, зрівняння у правах усіх видів власності, відновлення національної символіки як історичної й культурної пам'яті народу, об'єктивне висвітлення і відновлення замовчуваних та незаслужено забутих періодів в історії й культурі України». Щоправда, декларація містила також ритуальну як на той час тезу щодо «перетворення СРСР у союз суверенних республік на засадах федерації»³², хоча вона і дисонувала з самим духом документа.

Натомість у декларації відсутні будь-які заяви проти компартії, ленінізму та соціалістичного оновлення, за наявності котрих згаданий проект програми НРУ взагалі не був би опублікований. У ньому йшлося про Рух, як «нову форму блоку комуністів і безпартійних», єднальну ланку між ідеями партії й ініціативою мас, про визнання керівної ролі компартії у соціалістичному суспільстві, запровадження у життя рішень чергових з'їздів, пленумів та конференцій КПРС, про ленінські засади справедливої федерації, державного суверенітету «на основі сформульованих Леніним теоретичних засад і практичних заходів щодо національної політики», «відстоювання ленінських принципів, інтернаціоналізму й дружби народів»³³. Низку висловлених учасниками конференції ідей та пропозицій, котрі не ввійшли до декларації, було відображено в наступних документах організації.

Завершилася конференція обранням ради львівської регіональної організації Руху у складі 57 осіб та її президії, до якої ввійшли народні депутати СРСР поет Р.Братунь та професор Львівського університету І.Вакарчук, а також професор цього ж навчального закладу О.Влох, керівник Львівського відділення Інституту ботаніки АН УРСР М.Голубець, колишній політв'язень М.Горинь, працівник кооперативу «Знадоба» П.Качуй, заслужений художник УРСР В.Патик, робітник В.Пилипчук і старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР Л.Сеник. Співголовами президії стали О.Влох, М.Голубець та Л.Сеник³⁴.

Невдовзі відбулися установчі конференції інших територіальних організацій Руху. Зокрема у липні – Київської (1-го), Чернігівської (9-го), Сумської (12-го), Рівненської (22-го числа), у серпні – Вінницької (5-го), Івано-Франківської (12-го), Волинської, Миколаївської й Дніпропетровської (19-го), Донецької (20-го), Одеської (у Кишиневі) та Чернівецької (26-го числа), згодом – решти областей і Криму (1 квітня 1990 р.). Перша в Україні міська організація НРУ утворилася 8 квітня 1989 р. в Бориславі на Львівщині³⁵.

Отже, особливістю генезису Народного руху України й, зокрема, його львівської регіональної організації став очевидний поступ демократично і державницьки налаштованої громадськості на шляху консолідації суспільних зусиль у мирному розв'язанні низки назрілих економічних, культурно-духовних, конфесійних та соціально-політичних проблем через реалізацію національної ідеї. Так, чітко було зазначено позицію ЛРО НРУ щодо політичної перспективи України – відновлення державного суверенітету республіки. Тобто, йшлося про те, що після поразки УНР у 1920 р. Україна фактично не мала своєї державності, а, тим більше, самостійності, окрім спроби її відновлення 30 червня 1941 р. Слушно охарактеризував трансформацію позиції НРУ відомий історик, професор С.Кульчицький, зазначивши, що Народний рух України став «одним із чинників, котрі перетворили бюрократичну горбачовську «перебудову» на революційний процес»³⁶. Заперечення будь-якої монополії на політичну владу означало запровадження багатопартійності, плюралізму політичних програм, конкурентність кандидатів у депутати, свободу волевиявлення народу. Громадський контроль за всіма сферами суспільного життя передбачав відкритість ухвалюваних рішень, підзвітність усіх гілок влади народові, реальні шляхи відкликання обранців, котрі втратили довіру людей, а також чесність, справедливість і неупікуєність судів та всього державного виконавчого апарату. Зрівняння у правах усіх видів власності передбачало насамперед запровадження приватної її форми як рушія світової економічної системи. Державність української мови, відновлення національних символів, повернення народові правди про

його власну історію й культуру повинні були стати стрижневими компонентами відродження української нації. На жаль, і через два десятиліття чимало з окреслених НРУ завдань залишаються нездійсненими.

¹ *Вассиян Ю.* Ідеологічні основи українського націоналізму // Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Док. і мат. – Л., 2006. – С.183–184.

² Пляформа Української головної визвольної ради // Літопис Української повстанської армії. – Т.8: Українська головна визвольна рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн.1: 1944–1945. – Л., 1992. – С.36.

³ Там само.

⁴ *Федик І.* Розстріляні в 1962... // Українське слово. – 1992. – 19 березня.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр.П-69861. – Т.14. – Арк.118, 121, 145–146, 149; Т.20. – Арк.189–194, 223–272.

⁶ Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС) // *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні. – К., 1994. – С.20.

⁷ Архів управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. – Спр.7535-П. – Т.15. – Арк.6.

⁸ Політика Українського національного фронту // Воля і батьківщина. – 1965. – Ч.6. – С.14.

⁹ *Яровий В.І.* Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст. – К., 1997. – С.132–134, 137, 141–145, 158–166, 168, 173; *Friskze A.* Opozycja polityczna w PRL 1945–1980. – Londyn, 1994. – S.71, 278, 283–284, 338–401.

¹⁰ Как начиналась солидарность. – Лондон, 1981. – С.9–25; *Кені П.* Карнавал революції: Центральна Європа 1989 року. – К., 2006. – С.300–310, 321–328, 343–349; *Яровий В.І.* Указ. праця. – С.174–179, 186–187, 219–221.

¹¹ Прибалтика: Сообщает ТАСС // Советская молодёжь. – 1989. – 20 мая; Світова історія ХХ століття: Енциклоп. слов. – Л., 2008. – С.481.

¹² Світова історія ХХ століття. – С.64, 469; *Авдевич О., Шейнин А.* Балтийский путь: Некоторые итоги Ассамблеи народных движений Эстонии, Латвии и Литвы // Советская молодёжь. – 1989. – 20 мая.

¹³ *Бажан О.Г.* Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову // Укр. іст. журн. – 2010. – №1. – С.37; *Камінський А.* На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990. – С.127–128.

¹⁴ *Чемерис В.Л.* Президент: Роман-есе. – К., 1994. – С.150.

¹⁵ Там само. – С.151–153.

¹⁶ *Зайцев О.* Центр національного відродження (1987–1991) // Історія Львова: У 3 т. – Т.3. – Л., 2007. – С.400–404; *Чорновіл В.* Десять днів, що сколихнули Львів // УВ-Експрес, №8 (видання «Українського вісника»). – К.; Л., серпень 1988 р. (передрук закордонного представництва Української Гельсінської спілки. Нью-Йорк, 1989). – С.5.

¹⁷ *Кені П.* Указ. праця. – С.320; *Камінський А.* Указ. праця. – С.128–131.

¹⁸ *Іськів В.* Початок діяльності Львівського Руху // Форум. – 2009. – №2 (17). – С.5; *Бойко О.Д., Литвин В.М.* «Нове мислення» // Політична історія України. ХХ століття. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). – К., 2003. – С.357.

¹⁹ *Іськів В.* Указ. праця. – С.6, 8, 22; *Зайцевська Л.* Громада українців Литви // Литва – Україна: історія, політологія, культурологія. – Вільнюс, 1995. – С.261; Розмова автора з В.Іськівим 16.10.2009 р.

²⁰ Нарис історії «Просвіти» / Р.Іваничук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк. – Л.; Краків; Париж, 1993. – С.90–91.

²¹ Поклик сумління. – 1989. – №1 (липень). – С.5; №2 (серпень). – С.3–5; Члени правління // Особистий архів Ю.Зайцева.

²² Заява співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР; протокол установчих зборів відділення Народного руху України за перебудову в Інституті суспільних наук АН УРСР від 16 березня 1989 р. // Особистий архів М.Драка. Штатний розпис Інституту суспільних наук АН УРСР станом на 1 квітня 1989 р. // Архів Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

²³ Поступ. – 1989. – №3 (травень). – С.4; Віче. – 1989. – №1 (червень). – С.8; *Іськів В.* Указ. праця. – С.16.

- ²⁴ Справжнє нутро львівської влади // УВ-Експрес, №9: Листки прес-служби УГС за липень – серпень 1988 р. – К.; Л., 1988 (передрук закордонного представництва Української Гельсінської спілки). – С.23–24.
- ²⁵ Крилавий четвер перебудови // Там само. – С.25–26; Чорновіл В. Виступ на установчому з'їзді НРУ 10 вересня 1989 року // Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову // Сучасність. – 1989. – Ч.12 (344). – С.140.
- ²⁶ Експрес-хроніка // Львівські новини: Інформ. бюлетень: Орган Львівської обласної ради УГС. – 1989. – №1 (3). – С.20.
- ²⁷ Левицька Г. Події 12 березня у Львові // Львівські новини. – 1989. – №3. – С.4–5; Борщ Я., Жулинчук І., Левицька Г. Судова розправа над учасником мітингу 12 березня, головою Львівської філії УГС Богданом Горинем // Там само. – С.6–7; Щотижневі хроніки Української Гельсінської спілки: Інформатор. – 17, 21–27 березня // Там само. – С.14.
- ²⁸ Програма Народного руху України за перебудову: Проект // Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого.
- ²⁹ Іськів В. Указ. праця. – С.12; Камінський А. Указ. праця. – С.229.
- ³⁰ Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. // Відеоархів Ярослава Лемика, DVD-диск №1/1.
- ³¹ Там само; Руху народного поступ сталеший // Поступ. – 1989. – №3 (травень).
- ³² Декларація Львівської регіональної організації НРУ // Віче. – 1989. – №1 (червень).
- ³³ Програма Народного руху України за перебудову: Проект.
- ³⁴ Президія Львівської регіональної ради Народного руху // Поступ. – 1989. – № 3 (травень); Іськів В. Указ. праця. – С.16; Голубець М. Народний рух України. Львівщина. Рік перший. – Л., 1998. – С.11; Установча конференція Народного руху України за перебудову, 7 травня 1989 р. // Відеоархів Ярослава Лемика, DVD-диск №1/2.
- ³⁵ Іськів В. Указ. праця. – С.11–12, 23–24, 28; Сушко Р., Ольховський І. Хроніка Народного руху України. 20 років боротьби і перемог. 1989–2009. – Брошнів-Осада, 2009. – С.11–19; Тиский М.Г. Історія виникнення Народного руху України на Волині. – Луцьк, 2001. – С.74, 161.
- ³⁶ Кульчицький С.В. Народження Народного руху України // Укр. іст. журн. – 2010. – №1. – С.10.

Analysing the program principles of opposition organizations in the Ukrainian SSR and anticommunist struggle of peoples in the so-called socialist camp, the author substantiates the idea that attaining Ukraine's independence under circumstances of crisis of totalitarian regime was made possible by consolidating the majority of supporters of independence in the People's Movement of Ukraine (NRU or Rukh). Little known regional features of the founding of Rukh are being investigated through the case study of L'viv regional branch of the NRU.